

10. Степанюк А. В. Методологічні та теоретичні основи формування цілісності знань школярів про живу природу/ дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01, Тернопіль, 1999. – 418 с.

11. Топузов О. М. Проблемне навчання в школі: теорія і практика: Монографія. – К.: Фенікс, 2007. – 304 с.

12. Ярмаченко М. Д. Актуальні питання педагогічної науки. – К.: Знання, 1978. – 48 с.

UA У статті розглянуто можливості шкільного підручника у процесі формування системи знань про людину як найзначнішого компонента соціального досвіду. Акцентовано увагу на необхідності введення методологічних знань при побудові навчального матеріалу, як допоміжного засобу в умовах інтенсивного інформаційного зростання.

Ключові слова: підручник, система, знання, людина, зміст освіти, навчальні предмети, методологія.

RU В статье рассматриваются возможности школьного учебника в процессе формирования системы знаний о человеке как самого значительного компонента социального опыта. Акцентируется внимание на необходимости введения методологических знаний в построение учебного материала как вспомогательного средства в условиях интенсивного информационного роста.

Ключевые слова: учебник, система, знание, человек, содержание образования, учебные предметы, методология.

EN In the article deal possibilities of a school textbook in the process of forming a system of knowledge about the person as the most significant component of social experience. Attention focuses on the needs to incorporate methodological expertise in the construction of educational material as an aid in the intensity of information growth.

Key words: textbook, system, attainments, individual, content of formation, subjects, methodology.

МОЖЛИВОСТІ ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА У ФОРМУВАННІ В УЧНІВ УМІНЬ САМОКОНТРОЛЮ І ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ

*С. Е. Трубачева, канд. пед. наук
Інститут педагогіки НАПН України*

Постановка проблеми. Становлення учня як суб'єкта навчальної діяльності пов'язане з оволодінням ним діями контролю і оцінювання, з уміннями здійснювати їх самостійно, без допомоги і втручання вчителя. Уміння самоконтролю за результатами навчання та самооцінювання їх – одне з важливих загальнонавчальних умінь учнів, яке є складовою регуляторного блоку їхніх загальнонавчальних компетентностей [5].

У структурі навчальної діяльності її компоненти: потреби і мотиви, навчальні завдання та їх реалізація в навчальних діях, контроль і оцінка завжди взаємопов'язані і тому навчальну діяльність не можна зводити до одного з цих компонентів. Проте, роль дії самоконтролю і самооцінювання дуже значна.

Д. Б. Ельконін відзначав, якщо діти повноцінно засвоють дії контролю і оцінювання своїх досягнень, то далі формування навчальної діяльності буде проходити без особливих утруднень.

Самоконтроль учнів забезпечує функціонування внутрішнього зворотного зв'язку в процесі навчання, сприяє одержанню учнями інформації про повноту і якість вивчення програмового матеріалу, міцність сформованих умінь і навичок, складності й недоліки, що виникли. Самоперевірка має велике психологічне значення, стимулює навчання. З її допомогою учень впевнюється в тому, як він оволодів знаннями, перевіряє правильність виконання вправ шляхом зворотних дій, оцінює практичну значимість результатів виконаних завдань, вправ, дослідів та ін. За особистісно орієнтованого навчання контроль і оцінювання мають бути комплексними і поєднувати діагностику індивідуального здобутку учня у навчанні з його реальними навчальними досягненнями. Для цього учень має знати вимоги до результатів свого навчання, володіти відповідними засобами та прийомами для самоконтролю [2].

Разом з тим аналіз традиційної системи навчання свідчить про те, що у загальноосвітній школі самооцінювання цілеспрямовано не формується, функції контролю і аналізу діяльності учнів, особливо в основній школі, здійснює вчитель. Учень доволі часто одержує недостатньо аргументовану оцінку результату своєї діяльності.

Формування умінь і навичок самоконтролю як прояву активності учня в навчальному процесі є однією з умов підвищення ефективності навчання, міцності й усвідомленості засвоєння знань учнями. Важливу роль у їхньому формуванні відіграють завдання для самоперевірки, розроблені авторами шкільних підручників.

Аналіз останніх досліджень. Деякі аспекти формування самооцінювання розглянуто в дослідженнях Л. І. Божович, Л. Є. Журової, Т. І. Шамової, Д. Б. Ельконіна, І. Я. Лернера, М. Н. Скаткіна, В. В. Рилової, Л. В. Абакумової, Л. І. Айдарової, Ш. А. Амонашвілі та ін. Дослідження показали, що становлення адекватного самооцінювання можливе тільки в тому випадку, якщо навчання спрямоване на формування усіх компонентів навчальної діяльності. У психолого-педагогічній літературі розкриваються психологічні основи самоконтролю (Л. І. Рувінський, А. Я. Арет, Н. Д. Левітов, Л. Б. Ітельсон), з'ясовано значення самоконтролю як суттєвого ланцюга навчального процесу (Ю. К. Бабанський, Б. П. Єсіпов, С. І. Архангельський та ін.), визначено етапи формування самоконтролю (А. Я. Арет). Праці Ю. О. Овакімян, А. С. Лінди, Е. П. Бочарової, Г. І. Катрич та інших дослідників дають змогу виявити деякі особливості контрольної-оцінювальної дій у дітей шкільного віку та педагогічні основи формування цих умінь. Проте недостатньо досліджено вплив рефлексивних видів навчальної діяльності на формування умінь самоконтролю і можливості в цьому процесі шкільного підручника.

Завдання для самоперевірки є структурною складовою системи завдань шкільного підручника. Проблемі розроблення завдань шкільного підручника

завжди приділяли значну увагу психологи, дидакти, методисти, серед них – Г. С. Альтшуллер, Г. О. Балл, В. П. Беспалько, Л. В. Берцфаї, В. І. Бондар, Л. П. Добраєв, П. М. Ерднієв, А. Ф. Єсаулов, Т. В. Напольнова, О. Я. Савченко, Н. Ю. Матяш, Л. І. Підоріна, В. С. Яценко та багато інших дослідників. Виявлено різні підходи у тлумаченні поняття «навчальні завдання», варіації у дефініціях різних видів навчальних завдань, описів їхньої структури, етапів розв'язування, функцій, класифікацій.

Більшість авторів сучасних підручників вміщують завдання, які виконують функцію контролю за результатами навчання в кінці параграфів та в кінці навчальної теми. Дуже важливо, що на сьогодні, більшість авторів підручників, зокрема з біології, розробляють тестові різнорівневі завдання до кожної навчальної теми. Це уможлиблює самооцінювання учнями своїх навчальних результатів, сприяє їхній підготовці до підсумкових тестувань. Проте основна функція таких завдань – самоконтроль засвоєння фрагмента навчального матеріалу. При цьому майже зовсім не приділено уваги формуванню в учнів способів і прийомів здійснювання самоперевірки, хоча більшість сучасних науковців наголошують на важливості організації рефлексивної діяльності учнів в умовах особистісно орієнтованого навчання. Так, А. В. Хуторської зазначає, що обмірковування своєї освітньої діяльності забезпечує акцентування уваги як на знанневих продуктах діяльності, так і на структурі самої діяльності, яка призвела учня до створення даних продуктів. Традиційні контрольні завдання перевіряють знання учнів з предмета, але не перевіряють володіння ними рефлексивним інструментарієм, хоча саме рефлексивна діяльність і дає змогу учневі проконтролювати і оцінити свій початковий рівень знань, порівняти його з освітнім здобутком. Крім того, слід зазначити, що оскільки оцінка навчальних досягнень учнів відбувається за чотирма основними рівнями: початковий, достатній, середній та високий, то бажано, щоб завдання для самоперевірки були відповідно диференційовані й мали такі ж рівні складності, щоб учень мав уявлення про рівень своїх навчальних результатів і вчився об'єктивно оцінювати їх.

Формулювання цілей статті. Регуляторний блок загальнонавчальних компетентностей учнів складається з умінь контролю – збирання інформації про процес виконання намічених планів; умінь регулювання – корегування планів та процесів їх реалізації; умінь аналізу – вивчення і оцінювання процесу й результатів виконання планів. В основі цих умінь – рефлексивні навчальні дії. Головною ідеєю є довести доцільність введення в структуру шкільного підручника завдань рефлексивного характеру для формування в учнів умінь самоконтролю та з'ясувати, яким чином можна ввести ці завдання у систему завдань підручника для підвищення ефективності навчальної діяльності учнів, розуміння її сенсу та особистісного знанневого здобутку.

Основна частина. «Самостійність» у психолого-педагогічних дослідженнях розглядають, як здатність учня діяти відносно незалежно від інших, без зовнішньої допомоги, за особливим зразком, не так, як усі, зберігаючи свою пози-

цію, незважаючи на умови, що змінюються, ініціативно (Л. С. Виготський, Л. І. Божович, А. К. Латинцева та ін.).

З властивостями, у яких самостійність себе проявляє, пов'язують здатність до самореалізації, самоконтролю, вміння регулювати свою поведінку та емоційні реакції, вміння зберігати свою точку зору всупереч зовнішньому тискові, схильність брати на себе відповідальність за дії у своєму житті (М. М. Денисевич).

На думку С. Л. Рубінштейна, самостійність передбачає усвідомлену мотивацію дій, обґрунтування їх. Самоконтроль – усвідомлювана регуляція людиною своєї поведінки і діяльності для забезпечення відповідності їхніх результатів поставленим цілям, вимогам, нормам, правилам тощо [1]. Рефлексивні дії – це дії суб'єкта, спрямовані на обмірковування ним своїх поступків, перевтілення своїх дій, свого «Я», своїх стосунків із світом внаслідок відкриття для себе сенсу своїх дій. Мета самоконтролю полягає у запобіганні помилкових дій чи операцій та виправленні їх. Важливу роль у процесах самоконтролю особистості відіграє її самооцінювання. Таким чином, можна передбачати, що рефлексивні дії зумовлюють, створюють умови для розвитку усвідомленої навчальної самостійності в цілому і самоконтролю зокрема.

Принцип освітньої рефлексії полягає в тому, що освітній процес супроводжується його рефлексивним усвідомленням суб'єктами навчання. За А. В. Хуторським, рефлексія у навчанні – мисленнєво-діяльнісний або чуттєво переживаний процес усвідомлювання суб'єктом навчання своєї діяльності. Рефлексія як освітня діяльність стосується двох сфер: перша – пов'язана зі змістом предметних знань, друга – звернена до суб'єкта пізнання і безпосередньо до навчальної діяльності [4].

Рефлексія – не пригадування головного з уроку чи формулювання висновків, це усвідомлення способів діяльності, виявлення її характерних особливостей, прояв освітніх досягнень і недоліків учня. Учень не просто усвідомлює зроблене, він усвідомлює ще й способи діяльності, тобто те, як це було зроблено.

Теорія і практика навчання показала, що навчальні вміння формуються поступово, поетапно. Про це не можна забувати в процесі формування в учнів умінь об'єктивного самоконтролю та самооцінювання. Поступове ознайомлення учнів з рефлексивною методикою через навчальні завдання у підручнику сприятиме формуванню і розвитку умінь самоперевірки і самоконтролю. Як зазначає Н. Ю. Матяш, доцільним є застосування навчальних завдань у підручнику поза текстом, а саме – під малюнком, діаграмою, схемою, таблицею, що сприяє розвантаженню тексту, активізує сприйняття навчальної інформації та полегшує засвоєння її [3]. Відповідно до рефлексивної методики, навчальні завдання для рефлексивної самоперевірки мають відповідати наступним етапам:

1) зупинка предметної діяльності. Для цього, наприклад, можна використувати кольорову символіку – червоний кружечок;

2) відновлення послідовності виконаних дій. Завдання: скласти схему або заповни запропоновану схему (таблицю) послідовності виконання завдання, поміть на схемі клітинки з діями, які тобі було складно виконувати, поміркуй, що

викликало утруднення і як ти з ним справився або ні, які дії ти виконав автоматично (доцільно поступово переходити від схематичних репродуктивних завдань до продуктивних, від практичних до дослідницьких і творчих завдань);

3) вивчення складеної послідовності дій. Завдання: поміркуй, чи можна було б змінити запропоновану тобою послідовність дій? Якщо так, то яка з них більш раціональніша або зрозуміліша;

4) формулювання результатів. Доцільно фіксувати результати для того, щоб учень зміг потім порівняти і зробити висновок про свої недоліки або досягнення, краще усвідомити сенс дальшої роботи над навчальним матеріалом, міг зробити припущення про можливі шляхи подолання утруднень і потім перевірити їх.

Форми освітньої рефлексії різні: усне обговорення, письмове анкетування, графічне зображення змін, що відбуваються. Учням зазвичай подобається графічна рефлексія, коли потрібно накреслити, наприклад, графік зміни їхнього інтересу (самопочуття, рівня пізнання, особистої активності, самореалізації тощо) протягом уроку чи всього дня. Щоб учні розуміли серйозність рефлексивної роботи, учитель згодом здійснює огляд їхніх думок, відзначає тих, у кого глибина самоусвідомлення підвищується. Через кілька днів подібної роботи в учнів, як правило, з'являється особливий потяг до рефлексивного самоаналізу.

Завдяки рефлексії учень постійно розглядає підстави власних розумових дій, розкриваючи при цьому внутрішні взаємозв'язки понять.

Стаючи суб'єктом теоретичної діяльності, підліток усвідомлює власний процес мислення. На основі теоретичної рефлексії формується особистісна. Це спонукає підлітка звернутися до аналізу самого себе й до порівняння себе з іншими і, таким чином, закладає фундамент провідної діяльності підліткового віку. Розвиток рефлексивних дій зумовлює становлення особистісних новоутворень учня, зокрема, здатність використовувати в процесі самопізнання різні способи опосередковування, навчальна самостійність як передумова особистої позиції учня, особистісна рефлексія.

Висновки. Самоконтроль є важливим засобом розумового і морального самовдосконалювання особистості. Самоконтроль у навчанні – це обов'язкова умова успішного здійснення навчальної діяльності та один з критеріїв сформованості загальнонавчальних компетентностей учнів.

Навички самоконтролю формуються в процесі ігрової, навчальної та трудової діяльності. Вони поступово удосконалюються і ускладнюються. Треба наполегливо вчити дітей планувати і контролювати свої дії, передбачати їхні наслідки та співвідносити з запланованим. Важливу роль у цьому процесі відіграє рефлексивна діяльність, яка необхідна у навчанні для того, щоб учень і вчитель бачили схему організації освітньої діяльності, конструювали її відповідно до своїх цілей і програм, усвідомлювали появу проблематики й інші результати. Відповідна система навчальних рефлексивних завдань в структурі шкільного підручника має сприяти поступовому формуванню умінь і навичок учнів у самоконтролі та оцінюванню їхніх навчальних досягнень.

Література

1. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
2. Ляшенко О. І. Диференціація як основоположний принцип шкільного навчання // Диференціація навчання на різних ступенях загальної середньої освіти. – Матеріали методологіч. семінару АПН України, 20 листопада 2008 року, Київ. – Пед. думка, 2009. – С. 9–13.
3. Матяш Н. Ю. Система завдань у підручнику «Біологія – 9» як ефективний засіб самостійного засвоєння знань учнями // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць. – К.: Пед. думка, 2009. – Вип. 9. – С. 265–273.
4. Рефлексія в обучении // Практикум по дидактике и методикам обучения / А. В. Хуторской. – СПб: Питер, 2004. – С. 162–169.
5. Трубачева С. Е. Роль шкільного підручника у формуванні загальнонавчальних компетентностей учнів // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць. – К.: Пед. думка, 2009. – Вип. 9. – С. 50–58.

UA Стаття присвячена аналізу можливостей шкільного підручника для формування в учнів умінь самоконтролю за ходом навчальної діяльності, які є обов'язковою складовою загальнонавчальних компетентностей. Розглядається доцільність застосування рефлексивних видів навчальної діяльності для їх формування. Наводяться приклади рефлексивних завдань в структурі параграфів шкільного підручника, розроблених на основі рефлексивної методики.

Ключові слова: уміння самоконтролю, рефлексивна навчальна діяльність, шкільний підручник.

RU Стаття посвящена анализу возможностей школьного учебника для формирования у учащихся умений самоконтроля за учебной деятельностью, которые являются обязательной составляющей их общеучебных компетентностей. Рассматривается целесообразность использования рефлексивных видов учебной деятельности для их формирования. Приводятся примеры рефлексивных заданий в структуре параграфов школьного учебника, разработанных на основе рефлексивной методики.

Ключевые слова: умения самоконтроля, рефлексивная учебная деятельность, школьный учебник.

EN The article is devoted to the problem of forming pupils study self-control skills by the textbook. Possibility of the reflexive study activity using in this process settle. Examples of reflexive tasks in the textbook paragraph structure are proposed.

Key words: study self-control skills, reflexive study activity, textbook.

ВИМОГИ ДО ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО ПІДРУЧНИКОЗНАВСТВА

О. Е. Жосан, канд. пед. наук

*Кіровоградський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського*

Постановка проблеми. Матеріальним носієм змісту освіти, засобом його реалізації є навчальна література. Тому розроблення шкільних програм і підручників нового покоління – одне з пріоритетних завдань науковців і практиків. Проблема якості навчальної літератури тісно пов'язана з теорією і практикою